

**JAGIELLONIAN UNIVERSITY
INSTITUTE OF ORIENTAL PHILOLOGY
FACULTY OF PHILOLOGY**

**TURKS AND NON-TURKS.
STUDIES ON THE HISTORY
OF LINGUISTIC
AND CULTURAL CONTACTS**

**EDITED BY
EWA SIEMIENIEC-GOŁAŚ
AND MARZANNA POMORSKA**

KRAKÓW 2005

**SPECIAL ISSUE PRESENTED TO
PROFESSOR STANISŁAW STACHOWSKI
ON HIS SEVENTY FIFTH BIRTHDAY**

CONTENTS

Ewa SIEMIENIEC-GOŁAŚ (Kraków)	
Profesor Stanisław Stachowski	11
Professor Stanisław Stachowski	15
* * *	
A. E. АНИКИН (Новосибирск)	
О дополнениях к тюркским этимологиям в словаре М. Фасмера	19
Hakan AYDEMİR (Göttingen)	
Gagauzcada Kırçakça etkisi üzerine	27
Árpád BERTA (Szeged)	
Hungarian <i>koldul</i> ‘to beg’ and <i>koldus</i> ‘beggar’	49
Azmi BİLGİN (İstanbul)	
Gemeinsamkeiten der Tekke (Derwischkloster) und der Diwan (klassische Versliteratur) Dichtung	57
Sibel BOZBEYOĞLU (Ankara)	
Mondes merveilleux des contes de fées turcs et français	63
Nurettin DEMİR (Ankara)	
-CI/-ICI ekleriyle türemiş kelimelere katkılar	75
Musa DUMAN (İstanbul)	
Klâsik Osmanlı Türkçesi döneminde dil uyumuna aykırı örnekler üzerine	85
Margarete I. ERSEN-RASCH (Frankfurt/Main)	
Bemerkungen zum Pluralsuffix im Türkischen	91
Adam FAŁOWSKI (Kraków)	
Turczyzmy w słowniku historycznym języka ukraińskiego J. Tymczenki	103
Juha JANHUNEN (Helsinki)	
The role of the Turkic languages in the Amdo Sprachbund	113
Henryk JANKOWSKI (Poznań)	
Known and unknown Crimean Tatar languages – notes on Cengiz Evirgen’s glossary	123
Magdalena JODŁOWSKA-EBO (Kraków)	
The Karaim names of Sunday and Monday	131
Matthias KAPPLER (Nicosia)	
Turzismen in griechisch-zypriotischen Quellen aus osmanischer Zeit (17.-19. Jahrhundert)	137
Józef KAŚ (Kraków)	
Polski <i>otrok</i> i turecki pseudo- <i>otrok</i> – ‘chłopiec’, ‘pracoholik’, ‘weteran’?	159
Éva KINCSES NAGY (Szeged)	
Expressions pertaining to pregnancy in Turkic languages	165

Sigrid KLEINMICHEL (Berlin)	
Die Erde in neuer Umlaufbahn? Umgang zweier usbekischer Dichter mit Revolutionsmetaphern	185
Michael KNÜPPEL (Göttingen)	
Jakutische Elemente in tungusischen Sprachen I: Jakutisches im Ost- Ewenki (nach S. M. Širokogorovs "Tungus Dictionary")	197
Elżbieta KONIUSZ (Kielce)	
O Karłowiczowskim <i>Słowniku wyrazów obcego a mniej jasnego pocho-</i> <i>dzienia używanych w języku polskim</i> i niektórych etymologiach w nim zawartych	209
Olha KROWYĆKA (Lwów)	
Kozak Mamaj w kulturze duchowej Ukraińców	217
Halina KUREK (Kraków)	
Tendencje rozwojowe samogłosek nosowych w polszczyźnie inteligencji	223
Aleksandar LOMA (Belgrad)	
Zur "skythischen" Etymologie des alttürkischen Titels <i>tarqan, tarḡan</i>	231
Kinga MACIUSZAK (Kraków)	
The beautiful and the barbarian: Image of Turks in Persian literature	239
Tadeusz MAJDA (Warszawa)	
Literarische Beziehungen zwischen Deşt-i Kıpçak und Anatolien im 13.- 14. Jahrhundert	251
Witold MAŃCZAK (Kraków)	
Développement phonétique irrégulier dû à la fréquence dans les langues turques	259
Elżbieta MAŃCZAK-WOHLFELD (Kraków)	
English borrowings in two contemporary Polish lexicons of anglicisms	269
Roy Andrew MILLER (Honolulu)	
Turkic <i>böz</i> 'fabric' in Korea and Japan	279
F. Gülay MİRZAOĞLU (Ankara)	
A Turkish folk song: The relationships between the story of creation, theme, performance and musical structure	289
Michał NÉMETH (Kraków)	
Remarks on the etymology of Hung. <i>hajdú</i> 'herdsman' and Tkc. <i>hayda-</i> <i>mak</i> 'brigand'	297
Barbara PODOLAK (Kraków)	
Słownictwo pochodzenia orientального w powieściach i opowiadaniach Władysława Łozińskiego	311
Hanna POPOWSKA-TABORSKA (Warszawa)	
<i>Wiersza, więcierz i żak</i> (przyczynek do dziejów kontaktów językowych)	347
Maria RAČEVA (Sofia)	
Zur Untersuchung der umstrittenen türkischen Farbbezeichnung <i>sur</i> (<i>cyp</i>) im Bulgarischen	353
Jerzy RUSEK (Kraków)	
Turcyzmy w macedońskim przekładzie Nowego Testamentu (1990)	365
Irena SAWICKA (Toruń)	
Sylaba turecka	379

Claus SCHÖNIG (Istanbul / Berlin)	
Lexikalische Schweifzüge	387
Masahiro SHŌGAITO (Kyoto)	
Uighur movable wooden type and its practicality	405
Janusz SIATKOWSKI (Warszawa)	
Słowiańskie nazwy ‘zduna’ (stawiającego piece) w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych	417
Kamil STACHOWSKI (Kraków)	
On compound cases in Yakut and Dolgan	429
Marek STACHOWSKI (Kraków)	
Uwagi o zapożyczeniach łańskich w języku prasłowiańskim i kwestie pokrewne	437
Maria STRYCHARSKA-BRZEZINA (Kraków)	
Z dziejów pisowni polskiej. Zapomniany projekt Józefa Steckiego	455
Todor At. TODOROV (Sofia)	
Mots d’emprunt turcs en bulgare: <i>затумурӯчен, талекàт, таликàт,</i> <i>таут, таутлù</i>	465
Edward TRYJARSKI (Warszawa)	
Fish, animals and herbs of Dauria as described by Rev. Father Faustyn Ciecierski	473
Heinrich WERNER (Bonn)	
Phonologische Probleme des ketischen Vokalismus	481
Abdurishid YAKUP (Marburg / Urumchi)	
Postverbal constructions in the Turfan dialect of Uyghur	489
Dursun YILDIRIM (Ankara)	
“Kitāb-ı Dedem Qorqud” nüshasında bir problem sözcüğün çözümlemesi	503
Grażyna ZAJĄC (Kraków)	
The old ones and the new ones at the court of Sultan Reşad (in the light of the memoirs of Safiye Ünüvar, the Harem teacher)	517
Peter ZIEME (Berlin)	
Notizen zur Geschichte des Namens <i>sart</i>	531
András ZOLTÁN (Budapeszt)	
Węg. <i>öböl</i> ‘wypukłość; zatoka’ i <i>öblit</i> ‘plukać’	541

Marek Stachowski
(Kraków)

Uwagi o zapożyczeniach altajskich w języku prasłowiańskim i kwestie pokrewne

W swej wydanej przed ponad 10 laty¹ rozprawie dyskutuje Z. Gołąb (1992)² m.in. kwestię najdawniejszych słow.-alt. kontaktów językowych. Rozważania swe opiera na liście 17 zapożyczeń alt. w językach słow. (str. 400-409; w spisie na str. 401 Gołąb 1992 wymienia co prawda 18 leksemów, ale wynika to z rozbięcia hasła *župan* na odrębnie omawiane *županь* i **šьpanь*) oraz 11 zapożyczeń słow. w językach tur. (str. 411-413).³ Tak sporządzone listy⁴ są wygodne w

¹ W rzeczywistości praca Z. Gołąba jest o wiele starsza. Ukończona została ok. roku 1980 i z nieznanymi mi powodów czekała mniej więcej 12 lat na opublikowanie u wydawcy amerykańskiego. Tym samym reprezentuje ona *de facto* stan badań sprzed ćwierćwiecza. Dla naszych uwag niczego to jednak nie zmienia, gdyż nowszego studium o stosunkach leksykalnych psłow.-alt. nie ma, a poza tym praca ta jest powszechnie znana i czytana, a więc ma swój udział w kształtowaniu poglądów językoznawców.

² Polski przekład tej pracy (Gołąb 2004) ukazał się w trakcie pisania niniejszego artykułu.

³ W pol. przekładzie (Gołąb 2004) są to strony odpowiednio: 351-358 i 359-361. Wszelkie dalsze odsyłacze do numerów stron w pracy Z. Gołąba odnoszą się do wydania oryginalnego.

⁴ Nie są to listy całkowicie wyczerpujące. Kilka nowych propozycji przedstawionych zostanie w końcowej części tego artykułu, ale i spośród dawniejszych zestawień nie wszystkie znajdują się w pracy Z. Gołąba, por. choćby Menges 1954, a także np. psłow. **ch(b)rěnь* (> ros. *хрен*, pol. *chrzan*) < btur. = czuw. *xëren* id. [= ogtur. *kызган* 'żarzący się, piekący'] < *xër-* 'rozżarzyć się, zapłonąć, zaczerwienić się' [= ogtur. *kыз-* id.] (Räsänen 1950: 126, gdzie mowa jest wprawdzie tylko o danych języka czuw., nie o btur., ale wobec powszechności wyrazu *chrzan* w językach słow. trzeba zapewne przyjąć, że wyraz ten był – mimo braku poświadczeń scs. – zapożyczony wcześniej, jeszcze do języka psłow.).

korzystaniu i dlatego mogą stać się doskonałą podstawą dalszych badań,⁵ toteż posłużą one również nam jako punkt wyjścia (aczkolwiek nie jedyna inspiracja) do przemyśleń z uwzględnieniem trzech aspektów: uściśleń altaistycznych, uaktualnień etymologicznych i uzupełnień o nowe pary wyrazowe.⁶

Przedstawienie wszystkich problemów tego kręgu w jednym, ograniczonym objętościowo studium nie jest możliwe, toteż poprzestaniemy na omówieniu jedynie kilku etymologii, a następnie zasygnalizowaniu pewnych nowych propozycji w piśmiennictwie światowym.⁷

**baranъ*

‘baran’ (Gołąb 1992: 401) ~ **baranъ* (?; por. Černych 1993 s.v.). – Dla wykazania tureckości etymonu wyrazu **baranъ* przytacza się zwykle jedynie tat. bszk. *bärän* ‘jagnię’, co wydaje się jednak zbyt wąską podstawą dla przyjęcia rodzimości tego wyrazu w językach tur. Więcej materiału daje Šipova 1976: 59n.:

tat. bszk. *bärän* ‘jagnię’; tat. bszk. demin. *bäräs* ‘baranek’;

kzch. *beren* ‘owca’;

czag. bszk. *bärän* ‘jagnię’ (z powołaniem się na R IV 1597);

szor. *marāš* (< *marā+š*) ‘owca’ (z powołaniem się na R IV 2026);

ttur. *marya* ‘owca; koza’ (z powołaniem się na R IV 2030); ponadto: ‘drobna ryba’, o czym Šipova już nie wspomina.

Taka dystrybucja geograficzna sprawia wrażenie, że *bärän* etc. w językach tur. jest wyrazem rodzimym. Dotąd, o ile nam wiadomo, nie dyskutowano bliżej wartości tego argumentu. Tymczasem wątpliwości są dwojakiego rodzaju: dotyczą one bowiem zarówno oceny przytoczonego tu materiału tur., jak i w ogóle metody cytowania materiału przez Šipovą.

[1] Przytoczony materiał wykazuje wahanie *a* ~ *ä*, którym nikt się dotąd chyba zbyt nie kłopotał i tym bardziej nie próbował go tłumaczyć, mimo że w językach słow. wyraz ten ma zawsze tylko samogłoskę *a*. Dziwi ponadto – zwłaszcza

⁵ Funkcji takiej nie może natomiast pełnić nowsza monografia: Galton 1997, w której autor swoje tezy bardzo oszczędnie egzemplifikuje konkretnym materiałem leksykalnym.

⁶ Mimo pewnych uwag krytycznych praca nasza nie jest z zamierzenia krytyką książki Z. Gołąba. Dopóki jednak nie zaczniemy świadomie i celowo kształcić orientoslawistów czy slawisto-orientalistów, wszystkie prace slawistyczne dotyczące tej problematyki będą się wiązać z ryzykiem błędów, nieraz nawet zasadniczych, wręcz elementarnych. Dziwi jedynie, że myśl ta nie spędza slawistom snu z powiek, choć wszyscy zgodnie twierdzimy, że na przykład osoba pisząca o wpływie niemieckim na język polski powinna choć trochę znać niemiecki. Sytuacja ta w slawistyce konieczne wymaga poprawy.

⁷ Wyrazy ttur. podaję we współczesnej ortografii tego języka, gdzie np. ⟨y⟩ = pol. *j*, ⟨ı⟩ = pol. *y*, natomiast wyrazy z pozostałych języków rodziny tur. – w międzynarodowej transkrypcji, w której ⟨y⟩ = pol. *y*, ⟨j⟩ = pol. *j*.

cza u pasterskich przecież ludów tur. dysponujących precyzyjną terminologią hodowlaną – spora rozpiętość znaczeniowa: ‘owca’ ~ ‘jagnię’ ~ ‘koza’ ~ ‘drobna ryba’. Tym bardziej, że brak tu znaczenia ‘baran’ – jedynego powszechnego dla tego wyrazu w językach słow. I wreszcie trzecie zastrzeżenie w tej grupie: co by się stało z wygłosowym *-(ä)n* w wyrazach *bäräs*, *marāš* i *marya*, jeśli miałyby one być derywatami od *bärän*? Z turkologicznego punktu widzenia nie ma ani powodu ani możliwości odpadnięcia tu owego *-(ä)n*.

[2] Słownik Šipovej jest jako jednotomowa synteza pracą wygodną w korzystaniu, ale niestety niesolidną, miejscami wręcz bałamutną. Również do cytowanych w nim danych o naszym wyrazie podejść trzeba ostrożnie: [2a] Standardowe słowniki kzc. nie notują wyrazu *beren*, a Šipova nie podaje jego źródła, ergo: tego zapisu nie można w ogóle brać pod uwagę; [2b] R IV 1597 podaje wyłącznie postać *tat. i bszk.*, ale nie *czag.*!⁸ [2c] Wyraz szor. brzmi (wbrew Šipovej) nie *marāš*, lecz *māraš*, i jest – jak to podano już w R IV 2026 – derywatem od rodzimego (zapewne onomatopeicznego) *māra-* ‘beczeć (o owcy)’, o czym Šipova nie wspomina. – Do rozważenia byłaby myśl, czy *tat. i bszk. deminut. bäräs*⁹ nie jest formacją etymologicznie paralelną do szor. *māraš*; [2d] Włączenie tu wyrazu *ttur. marya* jest błędem sporego formatu. Po pierwsze, w językach tur. nie ma sufiksu *-ja*; po drugie: gdyby nawet taki sufiks istniał, derywat brzmiałby **bärän-jä*, bowiem *-än* by nie odpadło; po trzecie: różnica w

⁸ W ogóle zapożyczenie wyrazu z języka *czag.* do języków słow. jest utopią. Język *czag.* był *koiné* literackim, nieużywanym w żywej mowie, a teksty w tym języku były – dzięki właściwościom pisma ar. – odczytywane według lokalnej wymowy danego czytelnika (dla tego rodzaju systemów G. Doerfer proponował nawet kiedyś wprowadzenie w języku niem. terminu **Schreibe*, przez analogię do *Sprache*). Por. też: “Chaghatay sources are a hybrid collection of texts written in a vast territory in Islamic Eurasia by speakers of different varieties of Turkic” (Boeschoten/Vandamme 1998: 166). Ponadto: o języku *czag.* można mówić od XV w., kiedy to powstał on i rozpowszechnił się jako środek komunikacji pisemnej w Azji Środkowej dzięki podbojom Tamerlana. Chronologia jest drugim argumentem przeciwko szukaniu w języku *czag.* etymonów dla wyrazów słow. – Przy tej okazji warto wspomnieć o relacji pomiędzy terminem “czagatajski” a “starouzbeki”. W końcu lat 1930-tych imię Czagataja coraz bardziej wymazywano w Rosji z oficjalnego wokabulariusza, a termin “język czagatajski” władze radzieckie nakazały zastąpić terminem “język starouzbeki” (Menges 1991: 299). Było to oczywistym nonsensem, bowiem współczesny język uzb. może kontynuować wyłącznie żywe dialekty mówione minionych wieków, a nie literackie, tylko pisane i przy tym ponadnarodowe *koiné*, ale nakaz przyjął się tym łatwiej, że był miły świadomości narodowej samych Uzbeków, i od przełomu lat 50-tych na 60-te termin “język starouzbeki” powszechnie już panował w piśmiennictwie radzieckim (więcej na ten temat w Bodrogligeti 1993).

⁹ Wyraz *bäräs* nie znaczy zresztą w języku *tat. i bszk.*, jak pisze Šipova, ‘барашек’, lecz ‘wszelkie młode zwierząt hodowlanych urodzone o czasie, tj. wiosną’, w odróżnieniu od młodych z miotu o nienormalnej porze roku, jak np. *bszk. ätämbäj* ‘wszelkie młode urodzone jesienią’ (Ščerbak 1961: 116), toteż nie dziwi, że *bäräs* w połączeniu izafetowym z nazwą innego zwierzęcia oznacza inne młode, np. *bszk. kăzä bäräse* ‘koźle’ (tamże 119).

wokalizmie między postacią ttur. a tat. i bszk. pozostaje niewyjaśniona (nato- miast *m- < b-* byłoby do przyjęcia, choć na razie zjawiska alternacji *m- ~ b-* w językach tur. nie umiemy wyjaśnić, por. też niżej s.v. **molt̃*); po czwarte wreszcie: akcent w *marya* pada na sylabę przedostatnią (tj. *márya*), co w wypadku ttur. wyrazów zakończonych na samogłoskę jest sygnałem ich europejskiego pochodzenia – i rzeczywiście: dla ttur. *márya* ‘owca, koza’ znajdujemy etymon w gr. *μαργιά* ‘owca (po przekwitaniu)’, gdzie zmiana miejsca akcentu zgodna jest z normą języka ttur.¹⁰

Jak widać z powyższego, jedynymi realnymi odpowiednikami słowiańskiego *barañ* są w świecie tur. wyrazy: tat. i bszk. *bārān* ‘jagnię’.¹¹ O ile nie jest to rodzimy derywat od jakiejś podstawy onomatopiecznej, to wyraz ten wypada uznać raczej za zapożyczenie z języków słow. Występowanie jakiegoś wyrazu w zaledwie dwóch, i to tak bliskich sobie językach jak tat. i bszk., to na pewno za mało, żeby uznać go za wyraz ogtur.

Šipova wspomina ponadto sttur. *baran* (*bargan*) i postać taka pojawia się także u niektórych innych autorów jako krok ku dobrej etymologii tur., co wzmocniłoby tezę o tureckości etymonu: *bar(g)an < bar-* ‘iść’ + part. praes. *-(g)an*, tzn. *bar(g)an* znaczyłyby dosłownie ‘idący’, co dobrze zdaje się komponować z wędrówkami koczowniczych plemion tur. Owo to pojawiające się, to znikające *-g-* nie budzi u tychże autorów specjalnego niepokoju.¹² Tymczasem języki kipcz. znają sufiks imiesłowowy *-gan*, ale *-g-* w nim nigdy nie wypada. Gdyby to one miały dać etymon słow. *barañ*, trzeba by wyjaśnić zanik *-g-*. Sufiks w postaci *-an* występuje w językach oguz., ale w języku osm. z kolei czasownik ma postać *var-* i znaczy przy tym ‘docierać’, nie ‘iść’ (stąd osm. *varan* ‘docierający, przybywający’), a postać *baran* występuje rzeczywiście na przykład w języku trkm., ale nie ma tam nigdy znaczenia ‘baran’, a poza tym (już choćby ze względów chronologicznych, żeby nie wspominać o geografii) nie sposób mówić o wpływie trkm. na język psłow.

Kwalifikator “sttur.” przed postacią *baran* jest bezzasadny, ponieważ takiego wyrazu w języku sttur. nie było. Nie było też sufiksu imiesłowowego *-an*, tylko *-ar* i *-ȳr* (i ich warianty harmoniczne). Imiesłów o znaczeniu ‘idący’ rzeczywiście

¹⁰ Dodatkowym, już pozaslawistycznym problemem jest to, że *márya* ma też znaczenie rybackie ‘drobna ryba’. Przymyślnie powstało ono w wyniku kontaminacji z jakimś wyrazem wł. typu *marena* ‘sieja’, *marea* ‘przyływ i odpływ’, ale rzecz wymaga jeszcze dokładniejszego zbadania, zwłaszcza pod kątem dialektów wł.

¹¹ Tu także jak. *barān* ‘owca’ (Ščerbak 1961: 111), ale to jest niewątpliwie zapożyczenie < ros. *баран*, o czym świadczy jak. *-ā-* jako refleks rosyjskiej samogłoski akcentowanej. Tym samym wyraz *barān* nie mógł się pojawić w języku jak. przed XVII w. i przez to nie ma znaczenia dla najstarszych kontaktów słow.-tur. Różnica semantyczna tłumaczy się klimatycznie uzasadnionym brakiem orientacji Jakutów w hodowli owiec i baranów.

¹² Trubačev 1960: 76 podaje nawet beztrósko rozwój całkowicie niezgodny z wiedzą turkologiczną, a przy tym niezbyt jasno sformułowany: “sttur. **baran* ‘idący’, później *barȳan*, trkm. *baran*”.

jest w tekstach sttur. poświadczony, ale wyłącznie w postaciach *bar-ȳr* i *bar-ūr* (Tekin 1968: 177).

Podsumowując: Nie ma podstaw, żeby wiązać psłów. **baran̄* z językami tur. Należy raczej (tak jak to uczynił Černych 1993) skupić się na możliwości znalezienia etymologii ie. Rzecz zresztą – choć i teraz już niełatwa – może się skomplikować jeszcze bardziej, jeśli przyjdzie się uciec do substratu nie-ie., co jednak z kolei miałoby tę dobrą stronę, że prawdopodobnie pojawiłaby się wówczas możliwość połączenia słów. **baran̄* poprzez ów substrat na przykład z katal. *marrà* ‘tryk’ (Sławomirski 1995: 70) i hiszp. *marrano* ‘wieprz’, gdyż oba te wyrazy większość bodaj badaczy uważa właśnie za przynależne do substratu (obszerniej na ten temat zob. Malkiel 1948, zwł. str. 179n.). Wprawdzie sam Y. Malkiel optuje za łac. *varrēs* ‘wieprz’ jako etymonem wyrazu hiszp., ale bliskość fonetyczna i semantyczna danych romańskich ze słow. **baran̄* i ar. *barranī* ‘świnia’ (Malkiel op.cit.) sugeruje raczej bardziej zawikłane rozwiązanie niż proste dziedzictwo łac. Bez wątpienia miał rację F. Sławski pisząc: “Chwiejność samogłoski rdzennej [...] i nieprzejrzystość słowotwórcza przemawiają za jakąś prastarą pożyczką” (SEJP I 27; SP I 192).

**koza*

Z. Gołąb (1992: 411) dopuszczając zapożyczenie wyrazu słow. **koza* do języków tur. powołuje się na następujące dane: ksch. bszk. *kāzā*, czuw. *kaDža* id., odsyła też do pracy Trubačeva (który odwrotnie: opowiada się za tur. pochodzeniem wyrazu słow. [1960: 87], ale opinii tej nie dyskutuje), a ponadto Gołąb skupia się na opozycji *k-* : *θ-* pisząc: “It is significant that the relationship *koza* : **aza* (in Church Slav. and ORuss. *(j)azьno* = *koža* ‘skin, hide’) is repeated by Altaic, namely the type *kāzā*, etc., with the initial *k-* appears in Northwestern Turkic, and the type *ōškā*, etc., without the initial *k-* [cf. Lith. *oškā!*] in Northeastern Turkic and Mongolian, e.g. Soyot *ōškā*, Kirghiz *eški*, etc. [...]” (tamże). Cały ten kompleks informacji wymaga jednak komentarzy.

[1] W języku ksch. ‘koza’ nazywa się *āškī*, forma *kāzā* występuje tylko w języku bszk. Łacińska transkrypcja czuw. wyrazu *кача* powinna być: *kača* (bądź *kaČa*, ew. *kaDža*, jeśli pragnie się zaznaczyć półdźwięczną wymowę litery ⟨ч⟩, aczkolwiek w tej pozycji jest to regułą ortograficzną); zapis *kaDža* jest błędny.

[2] W części innych prac spotyka się zestawienie owego bszk. *kāzā* z tat. *kāžā* id., co powinno podnieść wiarygodność materiału tur., jednakże w rzeczywistości spółgłosce tat. *-ž-* odpowiada bszk. *-j-*, jak w parze: tat. *kügělžēn* ‘niebieskawy’ = bszk. *kügěljēm* id. (Berta 1998: 286). W wyrazach zapożyczonych

tatarskiemu -ǰ- odpowiada bszk. -ǰ-, np. tat. *xuǰa* ‘gospodarz’ = bszk. *xuǰa* id. < pers. *خواجه* *h^wāǰa* id. (Räsänen 1949: 183).¹³

[3] To, co Gołąb nazywa “typem *käzä*”, nie jest typowe tylko dla języków północno-zachodnich, bo por. np. trkm. *gäči*, ttur.dial. *gäči* ~ *käči*, az. gag. *käči*, nujg. czag. *käčgi* id. – To, co nazywa “typem *öškä*”, nie jest typowe tylko dla języków północno-wschodnich, bo por. tat.dial. *ičkī*, kzech. *äškī*, kar. kmk. kirg. *äčki*, nujg. *äčkü* ~ nujg.dial. *öškä*, sujg. *üškö* (ËSTJa I 34n.). Ponadto, jak widać z powyższego przeglądu, na przykład język nujg. ma i postać *käčgi*, i *äčkü* ~ *öškä*, toteż proste przypisanie obecności bądź braku *k*- jednemu terenowi nie jest możliwe.

[4] To, czy wyrazy – by pozostać przy nomenklaturze autora – “typu *käzä*” są w ogóle związane genetycznie z wyrazami “typu *öškä*”, jest niepewne. Trudności fonetyczne czynią etymologię tę w sumie nie do końca jasną. Z tego powodu mówienie o powtarzaniu tu słow. opozycji nagłosu *kV* : *V*- jest bardzo ryzykowne.¹⁴

[5] Nie ma miejsca na termin “Altaic” tam, gdzie się prezentuje wyłącznie dane tur. Wprawdzie wyrazy “typu *öškä*” zdają się rzeczywiście mieć swój odpowiednik w pśmo. *äšigä* id., ale po pierwsze związek między tą postacią mo. a postaciami tur. wcale nie jest taki oczywisty (choć niewykluczony), a po drugie, nie wiemy dokładnie, jak połączyć ów “typ *öškä*” z “typem *käzä*” i jak zrekonstruować wspólną dla nich formę ptur., więc tym bardziej trudno jest mówić o postaci ogólnie-ait.¹⁵

¹³ Gdyby w oparciu o materiał przedstawiony w [3] uznać, że forma ptur. miała w tej pozycji *č, sprawa też by się nie rozwiązała, gdyż ptur. *-č- w ogóle nigdzie w świecie tur. nie > -z- (Räsänen 1949: 180n.; SIGF 245-248); jedynie w sagajskim i kojbałskim dialekcie języka chak. pierwotne *-Vč daje -V’s, które w pozycji przed sufiksem o nagłosie samogłoskowym przechodzi w -VzV- (Räsänen 1949: 182), co jest przypadkiem oczywiście w naszym kontekście zupełnie nieprzydatnym.

¹⁴ Na miejscu będzie tu zauważyć, że Borys (1980: 77) wymienia **azbno* ‘skóra zdarta ze zwierzęcia’ wśród “dialektizmów wyodrębniających języki południowosłowiańskie z reszty terytorium słowiańskiego”, tak więc wyraz ten był typowy już wcześniej tylko dla dialektów kontynuowanych dziś przez języki pld.-słow. (ibid. 79), czego nie sposób powiedzieć o pśłow. **koza*. Ograniczony zasięg występowania wyrazu **azbno* również nie podbudowuje myśli, że miałby być on czy raczej zapewne jego podstawa **aza* źródłem tur. “typu *öškä*”, aczkolwiek myśli tej też nie przekreśla, gdyż **aza* mogłoby mieć inny zasięg.

¹⁵ Modyfikując nieco myśl Poppego (1960: 63) zwolennicy związku etymologicznego tych dwu wyrazów mogliby zaryzykować mniej więcej taki zapis: pśmo. *äšigä* ‘koza’ < **äšgä* < pmo. **äčgä* < pałt. **äčgö* (< **äč(-) ‘?’* > **äčil* > ttur.dial. *äžil* ‘koza’) > ptur. **(k)äčgö* ~ **(k)äčgä* ~ **(k)äčgü* > nujg. *öčkä* ~ *öškä* ~ *äčkü*, kirg. *äčki*, tat. *käžä*, bszk. *käzä*, czag. nujg. *käčgi*, ttur. *keçi* id. – Najbardziej niepewnym elementem (oprócz kwestii tat. -ǰ- ~ bszk. -ǰ-) jest tu nieetymologiczne *k*-; języki tur. znają wprawdzie parę wyrazową tur. *karpuz* ~ chak. tuw. *arbuз* ‘arbuz’, ale wyraz ten < pers. *xarbuз(a)* id. (Eren 1999 s.v.), więc nagłos samogłoskowy można tłumaczyć utratą słabego *x*-, tak że para ta nie przystaje do ptur. **(k)äčgä* itd. – Nie do utrzy-

[6] Litew. *oškà* jest wprawdzie fonetycznie bliskie mo. **äšgä* id., ale jest to podobieństwo przypadkowe, zważywszy rodzimą etymologię wyrazu litew. (Smoczyński 2001: 133).

[7] Trubačev 1960: 87 nie podaje argumentów na rzecz tur. pochodzenia wyrazu słow. Jego materiał jest zbyt ograniczony i zbyt niepewny, żeby móc poprzeć tę myśl, zwłaszcza wobec [2] i [4] powyżej.

Podsumowując: W naszej opinii przeciwko słow. pochodzeniu wyrazu tur. przemawiają głównie dwa argumenty: po pierwsze, tur. “typ *öškä*” ma również swój odpowiednik w pśmo. *äšigä*, co zmusza do przyjęcia wpływu słow. na język mo. przed XIII w.; po drugie, brak innych przykładów na refleksację: słow. *z* > tat. *ž* ~ bszk. *z*. Do przyjęcia natomiast byłaby zmiana wokalizmu słow. *o* – *a* > tur. *ä* – *ä*, ponieważ słow. *k* jako mniej welarne niż tur. *k* percepowane byłoby przez Turków zapewne jako tzw. “palatalne *k*”, co spowodowałoby palatalizację słow. *o* – *a* w tur. **ö* – *ä*.¹⁶ Tendencja do unikania samogłosek *o* i *ö* (choć, prawda, zwykle w sylabach niepierwszych, ale, mimo że rzadziej, to jednak czasem także i w pierwszych) spowodowałaby przejście **ö* – *ä* > *ä* – *ä*.

Przeciwko tur. pochodzeniu wyrazu słow. przemawia w pierwszym rzędzie fonetyka (jeśli wyjść od *käzä*, jak wytłumaczyć zmianę samogłosek?; jeśli od *käžä* lub *käči* itp., trzeba będzie wyjaśnić także zmianę *ž* bądź *č* w słow. *z*), a jednocześnie niepewność relacji między tur. “typem *käzä*” a “typem *öškä*” nie pozwala wykorzystać materiału tur. do wyjaśnienia słow. *koza* wobec **aza*.

mania jest natomiast propozycja A. M. Ščerbaka (cyt. za ÈSTJa III 36) objaśnienia przejścia *äčki* > *käči* metatezą – musiałoby się tu właściwie przyjąć dwie metatezy: [1] *äčki* > **äkči*, [2] **äkči* > *käči*, co jest niewiarygodne. – Nawet w ÈSTJa III 34-36 wyrazy *käči* i *äčki* omówione są w jednym artykule hasłowym, ale i tu bez wyjaśnienia pochodzenia *k*-. W dodatku nigdzie chyba nie zwraca się większej uwagi na objaśnienie rdzenia. Tymczasem na przykład w lebedzińskim dialekcie języka ojr. znajdujemy wyraz *äš* ‘młoda owca, jarka’ obok *äškä* ‘koza’ (Baskakov 1985: 231). Być może więc za etymon należy uznać nominalne **äč* (> ojr. *äš*), od którego powstało zarówno ptur. **äčgö*, jak i **äčil* (na podstawie znaczenia ojr. *äš* można by – acz tylko hipotetycznie – domniemywać, że **äč* odnosiło się pierwotnie do osobników młodych, tak że **äčgö* znaczyło początkowo np. *‘młoda koza’, podczas gdy **käčgö* itp. było nazwą *‘dorosłej kozy’ lub jakoś inaczej różniło się semantycznie od **äčgö* i dopiero z czasem doszło do zmieszania się obu tych wyrazów – nie ma na to dziś dowodu, ale sytuacja taka przystawałaby do ludów pasterskich stopniowo przechodzących na osiadły tryb życia). Tym niemniej kwestii pochodzenia **k*- okoliczność ta również nie wyjaśnia.

¹⁶ Por. liczne przykłady adaptacji ar. samogłosek w pobliżu (welarnego = mniej tylnego) *k* i (uwularnego = bardziej tylnego) *q* w języku osm., jak choćby ar. كرام *karam* ‘łaska, dobro’ > osm. *kerem* id., ar. قلم *qalam* ‘pióro’ > osm. *kalem* id. W tym ostatnim przykładzie widać, że również ar. *l* postrzegane było przez Osmanów, rozróżniających pomiędzy palatalnym *l* (+ samogłoska przednia) i zębowym *l* (+ samogłoska tylna), jako palatalne, co wymuszało palatalizację stojącego po nim ar. *a* > osm. *e*. Oba zjawiska też w: ar. قبله *qibla* ‘kierunek modłów na Mekkę’ > osm. *kible* id. (wszystkie przykłady za Stachowski S. 1977).

W tej sytuacji rzeczą bodaj najrozsądniejszą będzie nielączenie słów. i tur. nazw kozy, przynajmniej na razie.

**moltʰ*

‘młot’ (Gołąb 1992: 412).¹⁷ – Wyraz słow. uznano tu za etymon dla ogtur. *balta* ~ *baltu* ‘siekiera’, a odnośnie różnych spółgłosek nagłosowych stwierdza autor: “It should be noted that the passage of the primary *m*- > *b*- is regular in Turkic”, odsyłając przy tym do Poppe 1965: 197 (strona podana omyłkowo jako: 196). Uwadze autora umknąć musiała jednak ta okoliczność, że Poppe wychodzi od języka pałt., a jego oznaczenie “Turkic” w tabeli na str. 197 rozumieć należy jako “ptur.”. Jak wiadomo (i jak widać z owej tabeli) język ptur. nie miał w nagłosie w ogóle spółgłosek nosowych *m*- i *n*-, ponieważ pałt. **m*- > ptur. *b*-, pałt. **n*- > ptur. *ǰ*-.¹⁸ I to dlatego dochodziło i dochodzi do dziś – ale tylko przy zapożyczeniach, czego tabela w Poppe 1965 nie uwzględnia, bo przedstawia rozwój spółgłosek przy przejściu od okresu pałt. do poszczególnych prajęzyków-potomków – do przejścia obcego *m*- > tur. *b*- ~ *p*- (i następnie wytwarzania się alternacji *m*- ~ *b*-, *p*-), jak w tuw. *batrās* ~ *matras* ‘materac’ < ros. *mampay* id., szor. *paral* ‘gatunek jelenia’ < mo. *maral* id. (Schönig 2002: 263). Kwestia różnych spółgłosek nagłosowych w językach słow. i tur. nie stoi więc na przeszkodzie wprowadzaniu tur. *balta* z psłow. **moltʰ*. Są jednak inne trudności.

Na gruncie sttur. (VIII w.) wyraz *balta* ~ *baltu* ‘siekiera’ jest poświadczony, a nie sposób byłoby przyjąć wpływ słow. na ludy tur. w północnej Mongolii przed VIII w.

Menges 1953: 303 objaśniał tur. *balta* ~ *baltu* ‘siekiera’ << asyr.-bab. *pāltu* id. i konkurencyjna etymologia słow. powinna by się do tamtego objaśnienia odnieść. Tym bardziej, że propozycja Mengesa znosi problem różnicy znaczeń: o ile **moltʰ* powszechnie znaczy ‘młot’, o tyle *balta* nieomal równie powszechnie oznacza ‘siekiera’. Ludzie im dawniej, tym zapewne lepiej rozróżniali młot od siekiery, natomiast w językach tur. znaczenie ‘młot’ pojawia się ogromnie rzadko, tak np. w jak. *balta* ‘młot kowalski’, i w takich razach trzeba chyba przyjąć wpływ innego wyrazu tur., zresztą też ostatecznie zapożyczonego z południa i też ze zmianą znaczenia (tak więc samej semantyki jako takiej nie należy tu uważać za zbyt poważną przeszkodę w etymologizowaniu): trkm. *balga* = uzb. *bālga* = nujg. *bolka* ~ *balaka* ‘młot, maczuga’ << asyr.-bab. *pilaqqu* ‘siekiera’ = sumer. *balag* id. > gr. *πέλεκυς* id. (Menges 1953: 301).

¹⁷ Odnośnie ie. zapleczka wyrazu **moltʰ* ‘młot’ por. też Holzer 1989: 224.

¹⁸ Kwestii tur. alternacji *m*- ~ *b*- w wyrazach bez spółgłoski nosowej dalej w wyrazie nie udało się dotąd rozwiązać na gruncie czysto turkologicznym. Być może ślad pałt. afrykaty typu **m^b*- (EAS 74).

O ile nam wiadomo, nie proponowano dotąd żadnej innej etymologii orientalnej dla psłow. **moltb*. Być może warto by było rozważyć mo. *bolot* ‘stal’ (< pers. پولاَد *pūlād* id.) jako etymon (co do rozwoju semantycznego ‘stal’ > ‘młot’ por. mo. *bolot* ‘stal’ > jak. dołg. *bolot* ‘miecz’, zob. Stachowski M. 2004b: 348).

Wydaje się, że przy obecnym stanie poznania słuszniej jest nie łączyć psłow. **moltb* z tur. *balta*, a wpływ tur. można bezpiecznie uznać tylko w o wiele nowszych czasach na Bałkanach (bułg. schr. *balta* < osm.) i w Rosji (ros. dial. *баида́* < ksch. bszk.; zob. Menges 1953: 303).

**ṭbma* ~ **ṭbma*

‘10.000; mnóstwo’ (Gołąb 1992: 408n.) > pol. *ćma*. – Ponieważ *-*b*- pojawia się tylko w scs., poza tym zawsze -*b*-, i ze względu na wyprowadzanie tego wyrazu < tur. *tuman* ‘10.000’, słusznym wydawało się uznać, że pierwotnym, fonetycznie właściwym refleksem wyrazu alt. jest psłow. **ṭbma* i to z niego wtórnie powstało **ṭbma*, zapewne wskutek oddziaływania rodzimego **ṭbma* ‘ciemność’.

Tymczasem wyraz tur. *tuman* znaczy ‘dym’ i tym samym tu nie należy. Podstawą etymologii musi być tur. liczebnik *tümän* ‘10.000’, toteż pytanie powinno raczej dotyczyć powodu welaryzacji psłow. **tb-* (< tur. *tü-*) > **ṭb-*.¹⁹ – Ponadto należy wyjaśnić brak -*n* w danych słowiańskich.

Ze swej strony nadal pozostawałbym przy sugestii wyrażonej przed kilku laty, że wyraz słow. pochodzi z języków mo. (Stachowski M. 1996: 109), w których części wygłosowe -*n* odpada we wszystkich bądź w niektórych przypadkach deklinacyjnych, np. w accusatiwie (dokładniej o tym zob. Poppe 1955: 166n. § 107), tzn. psłow. **ṭbma* ‘10.000’ < mo. *tümä*” id.

Tym niemniej rzecz nie jest jeszcze rozwiązana ostatecznie. Ruchome -*n* w języku xłx. i bur. jest zbyt młodym zjawiskiem, żeby móc objaśniać formę psłow., a język pśmo. nie tracił -*n*. Jednocześnie Gołąb 1992: 408n. wymienia oprócz postaci scs. tylko dane pol. i wsch.-słow. Czy więc wyraz pol. *ćma* ~ ros. ukr. *ťma* ~ błr. *ćma* rzeczywiście wolno uznać za zapożyczenie z epoki psłow.? Czy nie jest to raczej znacznie młodszy regionalizm? Jak wówczas wyjaśnić istnienie formy scs.? Czy nie jest to hapax z jakiegoś nowszego tekstu scs.?²⁰

¹⁹ Możliwe, że przyczyną była występująca w języku scs. tendencja do samogłoskowych wyrównań harmonicznych, jak w *dv̄v̄ě* > *dv̄ě* ‘dwie’, *bbrati* > *bbrati* ‘brać’ (Menges 1960: 108), *tr̄bst̄b* > *tr̄bst̄b* ‘trzcina’ (Galton 1997: 54). Takie wyjaśnienie jest tym bardziej wiarygodne w naszym wypadku, że *ṭbma* jest wariantem sporadycznym, ograniczonym tylko do scs.

²⁰ Odnosnie takiej możliwości (choć na innych przykładach) por. Reinhart 1995, 1995/96.

Słow. *tīma* i mo. *tümä* '10.000' są, jak się zdaje, rzeczywiście związane z sobą etymologicznie, ale rozbieżności fonetyczne i chronologiczne nadal nie pozwalają uznać tego zestawienia za ostatecznie wyjaśnione.

***xomutʰ ~ *xomqtʰ**

'chomało' (Gołąb 1992: 402). – Prawdą jest, że "The etymology of *xomutʰ* has produced quite a copious literature" (tamże). I dziś nadal nie dysponujemy rozwiązaniem powszechnie akceptowanym.²¹ Godzi się jednak zwrócić uwagę na dwie nowe – etymologicznie niejednorodne – propozycje, które ukazały się w międzyczasie drukiem: Zieme 1995: 242, przyp. 51 (z nawiązaniem mo.) oraz Loma 2002 (z nawiązaniem irań.).

* *
*

W dalszym ciągu tego studium zostaną w kolejności alfabetycznej przedstawione bardzo krótko dwa wyrazy (*słoń*, *upiór*), co do ałt. etymologii których miano dotąd wątpliwości, dalej: dwa (*szyszka*, *warkocz*), które nie weszły jeszcze na dobre jako altaizmy prasłowiańskie do obiegu naukowego (a przy okazji kilka słów o *ogierze*), oraz jeden (*olbrzym*), którego etymologia orientalna znana była już wcześniej, ale prawdopodobnie musi ona być dzisiaj zmodyfikowana.

olbrzym

< psłow. **obъrъ* (Gołąb 1992: 399). – Wyraz ten powszechnie uważany jest za refleks etnonimu *Awar*. Ostatnio jednak E. Helimski (2003: 9) poddał tę etymologię krytyce, proponując raczej: pol. *olbrzym* < orm.-kipcz. *olbrim* id. < stkipcz. **olper-im*, dosł. 'mój bohater' [leksykalizacja tur. formacji posesywnych jest zjawiskiem poświadczonym] < ptur. **alp-är* 'bohater-mąż' (> strus. *ольбер*); por. także etnonim kipcz. z XII w.: *Alperli* < **alp-är* + sufiks przymiotnikowy *-li*. Rzecz nie jest tym samym jednak rozwiązana ostatecznie, gdyż stpol. *obrzym* nie ma *-l-*; fakt, że formy z *-l-* i bez *-l-* poświadczone są niemal równocześnie, w tym sensie nic nie zmienia, że cz. *obr*, ślc. *obor*, głuż. *hobr* i słń. *óbər* 'olbrzym' zdają

²¹ Niewątpliwie ma rację Boryś (1986: 88n.) oddzielając *chomało* 'jarzmo' od schr. (*h*)*omut* 'stado drobnego bydła, owiec' (z szeregiem innych znaczeń historycznych i dialektalnych, np. 'rój', 'garść, wiązka', 'zwój, splot') < **xomqtʰ* < psłow. **xomiti* 'ściskać, ugniatać' (ibid. 89n.). Byłoby jednak rzeczą interesującą rozważyć, czy przypuszczalnie zapożyczone **xomutʰ* 'jarzmo' nie uległo wpływowi fonetycznemu owego **xomqtʰ* (> schr. (*h*)*omut*) w czasach, gdy przejrzysty był jeszcze jego związek semantyczny ze 'ściskać, ugniatać'.

się pokazywać, iż owo *-l-* było zapewne innowacją regionalną i objaśnić trzeba raczej jego pojawienie się w *olbrzym*, nie zniknięcie w *obrzym*. W. Mańczak (1978) proponował kontaminację z pol. *pielgrzym*, dodając słusznie: “Brak związku znaczeniowego między wyrazami nie przeszkadza kontaminacji”, a także: “W każdym razie z indeksu a tergo do słownika Lindego wynika, że *pielgrzym* było jedynym wyrazem na tyle podobnym do stpol. *obrzym*, że mogło spowodować jego przekształcenie w *olbrzym*”.

Tym niemniej dziś, w świetle artykułu E. Helimskiego można by dopuścić także kontaminację postaci stpol. *obrzym* ze strus. *ольбер* i wytworzenie się na gruncie staropolszczyzny postaci obocznej, pierwotnie tylko regionalnej: *olbrzym*, która nie dotarła nigdy dalej na zachód i południe, ale w samym języku pol. wyparła z czasem postać wcześniejszą *obrzym*. Tym samym na gruncie języków słow. mielibyśmy do czynienia z jednej strony z psłow. **obъrъ* jako refleksem etnonimu *Awar*, a z drugiej strony z orm.-kipcz. *olbrim*, tudzież z kontaminacją obu tych refleksów, w wyniku której powstało współczesne pol. *olbrzym*.

słoń

= ros. *слон* id. < psłow. **slomb* < ogtur. *a(r)slan* ‘lew’ < ptur. **ars(y)lan* id.²² – Spółgłoska *-r-*, nawet jeśli oznaczana na piśmie, w wymowie tur. zanika, tak że Słowianie musieli słyszeć w praktyce: *aslan*. – Odpadnięcie tur. *a-* jak w ros. *лошадь* ‘koń’²³ < tur. *alaşa at* ‘mierzyn’²⁴, ros. *лачуга* ‘chata, chałupka’ < tur. *alaçug* ~ *alaçyk* id. (por. też niżej hasło *ogier*). – Przejście tur. *-a-* > psłow. **-o-* również jak w ros. *лошадь*. – Odnośnie różnicy semantycznej ‘słoń’ a ‘lew’ por. pol. *wielbłąd* = ros. *верблюд* id. << goc. *ulbandus* id. < łac. *elephantus* ‘słoń’ < gr. *ἑλέφας*, gen. *ἑλέφαντος* < cham. *eļu* ‘słoń’ + (?) stegip. *jēb(u)*, kopt. *eb(o)u*

²² V. V. Ivanov (1975: 157) odrzuca to objaśnienie jako sztuczną etymologię ludową (przy czym nie niepokoi go fakt, że lud ros. objaśniał sobie wyraz słow. za pomocą słownictwa tur.) i w to miejsce podaje swoją własną etymologię: słow. **slomb* pochodzi z niepoświadczanego chiń. **sđan* lub birm. **slan*, “vozmožno, čerez promežutočnye centralnoaziatskie formy, ešče ne vyjavlennye [sic!]”.

²³ Co do wygłosu w ros. *лошадь*, objaśniano go dotąd albo jako ślad tur. *at* ‘koń’, albo przez dodanie na gruncie słowiańskim sufiksu *-db* (zob. Siatkowski 2004: 58). Uwadze badaczy umknęła, zdaje się, jeszcze inna możliwość. Wyrazy o wygłosie samogłoskowym mogły tworzyć liczbę mnogą w języku mo. przez dodanie sufiksu *-d*, np. *busu* ‘inny’ – *busud* ‘inni’ (Poppe 1955: 178). Wprawdzie sufiks ten zwykle dochodził do tematów na *-n* (np. pśmo. *mörin* ‘koń’ [w języku pśmo. *-n* było jeszcze zawsze wymawiane] > śrmo. **mörind* > *mörid* ‘konie’) i nawet poświadczony jest ma. wyraz *alašan* ‘powolny, ospały koń; leniwa szkapa’ (Schönig 2000: 62), ale język ma. nie należy do rodziny mo., lecz tung., toteż bezpieczniej jest pozostać przy wygłosie samogłoskowym. Tak więc niewykluczonym byłoby przejście mo. formy l.mn. **alašad* do wsch.-słow., gdzie *-d* nie było już percepowane jako wykładnik mnogoci.

²⁴ Skądinąd: pol. *mierzyn* < ros. *мерин* < mo. *möri* ‘koń’.

‘słoń’ (Černych 1993 s.v. *верблюд*). – Tym samym tracą moc obawy sformułowane w Černych 1993 s.v. *слон*.

szyszka

<< ogtur. *šiš* ~ *šyš* itp., o rozbudowanym wachlarzu znaczeń, głównie: ‘rozeń’ ~ ‘spiczasty; mający kształt stożka’ ~ ‘nabrzmiały, wybrzuszony, opuchnięty’ (więcej szczegółów w Helimski 1997).

upiór ~ wapiierz

< psłow. **qpirь* (lub podobnie) < stkipcz. **ōpyr* < ptur. **ōpyr* (> ttur. *obur* ‘żarłok’) < **ōp-* ‘ssać, chwycić ustami’ (dokładniej o tym wyrazie zob. Stachowski K. [w druku]).

warkocz i ogier

(? < wsch.-słow. **vrkočь*) < psłow. **vrkočь* < btur. **vārkāč* < ptur. **ōrküč* (> śrtur. [XI w.] *ōrküč* id.) ~ **ōrkü* (> ttur. *örgü* id.) < **ōr-* ‘pleść’ (Stachowski S. 1998: 383n.).

Postać wsch.-słow. opatrzyliśmy powyżej pytajnikiem, ponieważ jej realność nie jest do końca pewna. Wyraz *warkocz*: [1] jest zupełnie nieznanym językowi biał., [2] w ukr. pojawia się tylko jako hapax-polonizm, [3] a w ros. – jedynie sporadycznie w dialektach (tamże 379), więc podejrzewać można, że i tu jest polonizmem. Ponieważ wydaje się rzeczą geograficznie niemożliwą, żeby wyraz ałt. dostał się do języka pol. z pominięciem języków wsch.-słow., zrekonstruowano tu postać pośrednika wsch.-słow., która jednak nie ma *de facto* oparcia w materiale.

Tymczasem nie jest to chyba jedyny przypadek tego rodzaju. Również pol. (< tur.) *ogier* ma odpowiedniki w językach bałk.-słow., ale nie w ros.²⁵ Można by więc w nim domniemywać stosunkowo młode zapożyczenie tur. poprzez Bałkany, ale przeczy temu ta okoliczność, że w języku litew. poświadczony jest, jak się zdaje, refleks mongolskiego odpowiednika jego tureckiego etymonu, tzn.: pol. *ogier* < ogtur. *ajgyr* id. (~ ttur.dial. *öjgür* id., ÈSTJa I 107) < ptur. **ađgyr* id. =

²⁵ Pol. *ogier* niewątpliwie odgranicza obszar języka pol. od obszaru wsch.-słow. wraz z cz. i śl. (Popowska-Taborska 1992 = 2004: 128), ale prawdziwa natura tego odgraniczenia nie jest dla nas jasna, gdyż niejasna jest droga zapożyczenia. O ile bowiem na przykład obecność latynizmów w języku pol. i częsty brak tychże w językach wsch.-słow. (pominawszy zapożyczone z polskiego) świadczy o przynależności obu tych stref językowych do różnych kręgów kulturowych, o tyle trudno byłoby (na razie) jednoznacznie powiedzieć, czego świadectwem jest granica wyznaczona przez pol. *ogier*.

pśmo. *ažirga* id. (Poppe 1960: 4n.) >> ? litew. *žirgas* ‘koń, rumak, ogier’ (Szyszman 1970: 248); co do aferezy *a-* w litew. por. tu hasło *stoń*. Dla *žirgas* istnieje wprawdzie etymologia rodzima, litewska, ale przedstawiając ją W. Smoczyński (2001: 132) dodaje: “Bez dobrych nawiązań”. W sumie kwestia niejasna.

* *
*

Poniżej przedstawionych zostanie kilka wyrazów ałt. w językach słow., które są wprawdzie młodsze niż epoka pśłow., ale warte są wspomnienia na marginesie powyższych rozważań jako propozycje w nauce nowe (już z XXI w.); jedynie *chaltura* jest etymologią zaproponowaną wcześniej, ale, jak się zdaje, wciąż mało znaną.

chaltura

‘dodatkowa praca wykonana niestarannie na boku’ < ros. *халтыра* ~ (Dalb:) *халтыр́а* id. < stkałm. [XVII w.] **xalturā* = pśmo. *xalturiya* ‘śliski; *byle jaki, niestaranny’ < *xalturi-* ‘ślizgać się’ < *xaltu* ‘mimochodem, byle jak, niestarannie’. – Co do semantyki por. ros. *вскользь* i *скользить*. – Dokładniej zob. Helimski 1990: 35-38; tamże argumenty przeciwko dotychczasowej, ułomnej fonetycznie i niepewnej semantycznie etymologii łac.-gr. (ros. *халтыра* ‘byle jak wykonana praca’ = ros.dial. *халтыр́а* ‘stypa’ < łac. *chartularium* = gr. *χαρτουλάριον* ‘tekst modlitwy w czasie stypy’, z rozwojem znaczeniowym: ‘modlitwa na stypie’ > ‘opłata za modlitwę popa na stypie’ > ‘(łatwy) zarobek, łarówka’ > ‘byle jaka praca dla łatwego zarobku’). – Czy zmiana akcentu w ros. nie jest aby świadectwem, że ros. *халты́ра* < pol. *chaltura* < ros. *халтыр́а*?

Cygan

(? < cz. lub słc.) < pkipcz. **čykāñ* ~ **čygāñ* < sttur. *čygāñ* (~ **čykāñ* ~ **čikāñ* ~ **čigāñ*) ‘biedny, ubogi’ >> węg. *szegény* id. (Stachowski M. 2001).

szabla

(> cz. *šavle*, słc. *šabl'a* id.) = ros. *сабля* id. < pwęg. **seb(e)le* id. << ptung. **sele-me* id. < **sele* ‘żelazo’ + *-me*, sufiks nominów denominalnych (więcej szczegółów w Stachowski M. 2004a).²⁶

²⁶ O możliwości bezpośredniego wpływu tung. na języki Europy Wschodniej zob. Helimski 2003 i Futaky 2001 oraz moją rec. w *Studia Etymologica Cracoviensia* 7 (2002) z pracy Futakiego.

zośka

(nazwa gry) < ros. dial. *zócka* ~ *жѳц(м)ка* id. < bur. *zōs* ~ *žōs* ~ *žōs* ‘moneta, zwłaszcza drobna moneta chińska z czworokątnym otworem w środku’ = kałm. *zōs* id. (Jodłowska 2003; ros. materiał dial. w: Anikin 2000: 214).

* *
*

Na zakończenie wreszcie kilka słów o wyrazie, którego orientalne pochodzenie nie ulega wątpliwości:

szarawary

O tur.-pers. (a nie węg., wbrew Brücknerowi) pochodzeniu tego wyrazu pisałem kilka lat temu (Stachowski M. 2002: 47n.). Etymologia ta zakłada asymilację sonornych (pol. *szarawary* < tur. *šalvar* id.), co jest w zasadzie zjawiskiem wystarczająco powszechnym, żeby nie budziło wątpliwości. Tym samym wydawało się, że problem pochodzenia wyrazu *szarawary* jest już zamknięty. Ostatnio jednak G.-J. Pinault (2004: 260) przedstawił dla stirań. **šara-wāra*- ‘spodnie’ (dosł. ‘nogę-okrywające’) następujące zestawienie: gr. *σαράβαρα*, łac. *sarabara* ~ *saraballae* [z dysymilacją sonornych!], ros. *šaraváry*, pol. *szarawary*, zupełnie zaś osobno wymieniając odpowiedniki z *-lv-*, jak tur. *šalvār* [gdzie *-ā-* jest tylko długością graficzną], ros. *šal’vári* (Pinault: *šal’vāri*), serb. *šalvāre*, bułg. *šalvāri* itd. (tamże). Zestawienie takie oczywiście zmusza do przemyślenia kwestii orientального pochodzenia naszego wyrazu. Wyprowadzenie postaci pol. z greki pozwoliłoby uniknąć zakładania asymilacji sonornych (ale co z różnicą spółgłosek nagłosowych?). Wydaje się, że sprawa jest nieco bardziej zawikłana. Najstarszy pol. zapis tego wyrazu (1564 r.) brzmi bowiem: *szalawary*. Można by więc przyjąć asymilację *l-r > r-r* na gruncie pol. Ale istnieje też chyba możliwość podwójnego zapożyczenia (żeby nie mówić już o jeszcze bardziej skomplikowanych scenariuszach): [a] pol. *szalawary* < tur. *šalvar*; [b] natomiast pol. *szarawary* < ros. *šaraváry* < tur. *šalvar* (< irań.). Dokładne ustalenie szczegółów drogi (dróg?) przenikania tego (tak czy inaczej ostatecznie irań.) wyrazu do języków słow., w tym do języka pol., wymaga więc dalszych uściśleń, zapewne raczej w oparciu o dane filologiczne niż fonetyczne, mimo iż wydawało się, że wyraz *szarawary* nie da już raczej większych okazji do dyskusji.

S k r ó t y

alt. = ałtajski; **ar.** = arabski; **asyr.** = asyryjski; **az.** = azerbajdżański; **bab.** = babiloński; **balk.-słow.** = bałkańskosłowiański; **birm.** = birmański; **blr.** = białoruski; **bszk.** = baszkirski; **btur.** = bułgarsko-turecki; **bułg.** = bułgarski (słowiański); **bur.** = buriacki; **chak.** = chakaski; **cham.** = chamicki; **chiń.** = chiński; **cz.** = czeski; **czag.** = czagatajski; **czuw.** = czuwaski; **dial.** = dialekt(alny); **dołg.** = dołgański; **gag.** = gagauski; **głuż.** = górnołużycki; **goc.** = gocki; **gr.** = grecki; **hiszp.** = hiszpański; **ie.** = indoeuropejski; **irań.** = irański; **jak.** = jakucki; **kałm.** = kałmucki; **kar.** = karański; **katal.** = kataloński; **kipcz.** = kipczacki; **kirg.** = kirgiski; **kmk.** = kumycki; **kopt.** = koptyjski; **kzch.** = kazachski; **litew.** = litewski; **łac.** = łaciński; **ma.** = mandżurski; **mo.** = mongolski; **niem.** = niemiecki; **nujg.** = nowoujgurski; **ogtur.** = ogólnoturecki; **oguz.** = oгуzyjski; **ojr.** = ojrocki; **orm.** = ormiański; **osm.** = osmański-turecki; **pałt.** = praałtajski; **pers.** = perski; **pkipcz.** = prakipczacki; **płd.-słow.** = południowosłowiański; **pmo.** = pramongolski; **pol.** = polski; **psłow.** = prasłowiański; **pśmo.** = piśmiennomongolski; **ptung.** = pratunguski; **ptur.** = praturecki; **pwęg.** = prawęgierski; **ros.** = rosyjski; **schr.** = serbsko-chorwacki; **scs.** = staro-cerkiewno-słowiański; **serb.** = serbski; **slc.** = słowacki; **slń.** = słoweński; **słow.** = słowiański; **stegip.** = staroegipski; **stirań.** = staroirański; **stkałm.** = starokałmucki; **stkipcz.** = starokipczacki; **stpol.** = staropolski; **strus.** = staroruski; **sttur.** = staroturecki; **sujg.** = saryg-ujgurski; **sumer.** = sumeryjski; **szor.** = szorski; **śrmo.** = średniomongolski; **śrtur.** = średnioturecki; **tat.** = tatarski; **trkm.** = turkmeński; **ttur.** = współczesny turecki w Turcji; **tung.** = tunguski; **tur.** = turecki; **tuw.** = tuwiński; **ukr.** = ukraiński; **uzb.** = uzbecki; **węg.** = węgierski; **wł.** = włoski; **wsch.-słow.** = wschodniosłowiański; **xłx.** = chałcha-mongolski.

B i b l i o g r a f i a

- EAS Ramstedt, G. J.: *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, t. 1: *Lautlehre*, Helsinki 1957.
- ÈSTJa Sevortjan, È. V.: *Ètimologičeskij slovar' tjurkskich jazykov*, t. 1-, Moskwa 1974-.
- R Radloff, W.: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, t. 1-4, St. Petersburg 1893-1911.
- SEJP Sławski, F.: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1-, Kraków 1952-.
- SIGF Tenišev, È. R. et al.: *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskich jazykov. Fonetika*, Moskwa 1984.
- SP Sławski, F. (ed.): *Słownik prasłowiański*, t. 1-, Ossolineum 1974-.

Anikin A. E. 2000: *Ètimologičeskij slovar' russkich dialektov Sibiri. Zaimstvovanija iz ural'skich, altajskich i paleoaziatskich jazykov*, Moskwa.

- Baskakov, N. A. 1985: *Dialekt lebedinskich tatar-čalkancev (kuu-kiži). Grammatičeskij očerk, teksty, perevody, slovarʹ*, Moskva.
- Berta, Á. 1998: Tatar and Bashkir. – Johanson, L. / Csató, É. Á. (ed.): *The Turkic languages*, London – New York: 283-300.
- Bodrogligeti, A. J. E. 1993: Chagatay or Classical Uzbek? The Uzbeks to take charge of the classical Central Asian Turkish heritage. – *Türk Dilleri Araştırmaları* 3: 43-56.
- Boeschoten, H. / Vandamme, M. 1998: Chaghatay. – Johanson, L. / Csató, É. Á. (ed.): *The Turkic languages*, London – New York: 166-178.
- Boryś, W. 1980: Problematyka prasłowiańskich dialektyzmów leksykalnych. Izoleksy południowosłowiańskie i zachodnio-południowo-słowiańskie. – *Etnogeneza i topogeneza Słowian* (PAN Oddz. Poznań; Seria: Historia; t. 5), Warszawa – Poznań: 75-87.
- 1986: Z badań nad innowacjami semantycznymi w ludowym słownictwie serbsko-chorwackim (Ludowe terminy pasterskie *buk*, (*h*)*omut*, *uvor* ‘stado’). – *Studia linguistica Polono-Jugoslavica* 4: 85-91.
- Černych, P. Ja. 1993: *Istoriko-ètimologičeskij slovarʹ sovremennogo russkogo jazyka*, t. 1-2, Moskva.
- Eren, H. 1999: *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*, Ankara.
- Futaky, I. 2001: *Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar-magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsú-tunguz elemek nyelvünkben*, Budapest.
- Galton, H. 1997: *Der Einfluß des Altaischen auf die Entstehung des Slavischen*, Wiesbaden.
- Gołąb, Z. 1992: *The origins of the Slavs. A linguist's view*, Columbus.
- 2004: *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych* [tłum. M. Wojtyła-Świerzowska], Kraków.
- Helimski [= Хелимский], E. 1990: Ètimologičeskie zametki. – Uluchanov, I. S. (ed.): *Issledovanija po istoričeskoj grammatike i leksikologii*, Moskva: 30-42.
- 1997: *Два шунуа: Turkic šiš(ik) and Fennic hīsi in Russian*. – *Studia Etymologica Cracoviensia* 2: 151-157.
- 2003: *Tunguso-manʹčžurskij jazykovej komponent v avarskom kaganate i slavjanskaja ètimologija*, Hamburg [wydany osobno tekst referatu wygłoszonego na XIII Międzynarodowym Zjeździe Sławistów, Ljubljana, 15.-21.08.2003].
- Holzer, G. 1989: *Entlehnungen aus einer bisher unbekanntem indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*, Wien.
- Ivanov, V. V. 1975: Nazvanija slona v jazykach Evrazii. 1-3. – *Ètimologija* 1975: 148-161.
- Jodłowska, M. 2003: O dwóch wyrazach polskich pochodzenia altajskiego i ich odpowiednikach wschodniosłowiańskich. – Komorowska, E. / Kozicka-Borysowska, Ż. (ed.): *Świat Słowian w języku i kulturze IV. Językoznawstwo*, Szczecin: 111-114.

- Loma, A. 2002: Scytho-Slavica (III): Ursl. *xomq̄t̄b. – Rusek, J. / Boryś, W. / Bednarczuk, L. (ed.): *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci Profesora Franciszka Sławskiego*, Kraków: 161-170.
- Malkiel, Y. 1948: Hispano-Arabic *marrano* and its Hispano-Latin homophone. – *Journal of the American Oriental Society* 68: 175-184 [przedruk fotomechaniczny w: Malkiel, Y.: *Theory and practice of Romance etymology. Studies in language, culture and history*, London 1989].
- Mańczak, W. 1978: Etymologia wyrazu *olbrzym*. – *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 94: 40-41.
- Menges, K. H. 1953: Zwei alt-mesopotamische Lehnwörter im Altajischen. – *Ural-Altäische Jahrbücher* 35: 299-304.
- 1954: Slavo-altajische Wortforschungen. – Vasmer, M. (ed.): *Festschrift für Dmytro Čyževskij zum 60. Geburtstag ...*, Wiesbaden: 179-195.
- 1960: Bulgarische Substratfragen. – *Ural-Altäische Jahrbücher* 32: 104-121.
- 1991: Die Anfänge der Turkologie in den USA – aufgrund meiner eigenen Erfahrungen dargestellt. – Baldauf, I. / Kreiser, K. / Tezcan, S. (ed.): *Türkische Sprachen und Literaturen*, Wiesbaden: 287-300.
- Pinault, G.-J. 2004: Zum Tocharischen in der Turfanforschung. – Durkin-Meisterernst, D. et al. (ed.): *Turfan revisited – The first century of research into the arts and cultures of the Silk Road*, Berlin: 256-263.
- Popowska-Taborska, H. 1992: Słowiańszczyzna zachodnia i wschodnia w świetle zarysowujących się podziałów leksykalnych. – Bartmiński, J. / Łesiów, M. (ed.): *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6, cz. 4, Lublin: 13-19 [cyt. za przedrukiem w: Popowska-Taborska 2004].
- 2004: *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*, Warszawa.
- Poppe, N. 1955: *Introduction to Mongolian comparative studies*, Helsinki.
- 1960: *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, Wiesbaden.
- 1965: *Introduction to Altaic linguistics*, Wiesbaden.
- Räsänen, M. 1949: *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki.
- 1950: Beiträge zu den altaisch-slavischen Berührungen. – *Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Y. H. Toivonen* [= MSFOu 98], Helsinki: 125-131.
- Reinhart, J. 1995: (Alt)kirchenslavisch *tetegb* 'Sänfte'. – *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 41: 135-142.
- 1995/96: Altrussisch *tota* 'Papagei'. – *Zeitschrift für Slavische Philologie* 55: 343-349.
- Ščerbak, A. M. 1961: Nazvanija domašnich i dikich životnyh v tjurkskich jazykach. – Ubrjatova, E. I. (ed.): *Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskich jazykov*, Moskva: 82-172.
- Schönig, C. 2000: *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*, Wiesbaden.
- 2002: Anmerkungen zum *b ~ m*-Wandel in den modernen Türk Sprachen. – Schönig, C. / Zieme, P. (ed.): *Scripta Ottomanica et Res Altaicae. Festschrift für Barbara Kellner-Heinkele*, Wiesbaden: 257-275.

- Siatkowski, J. 2004: *Studia nad wpływami obcymi w Ogólnosłowiańskim Atlasie Językowym*, Warszawa.
- Šipova, E. N. 1976: *Slovarʹ tjurkizmov v russkom jazyke*, Alma-Ata.
- Sławomirski, J. 1995: *Wprowadzenie do języka katalońskiego*, Kraków.
- Smoczyński, W. 2001: Indoeuropejskie podstawy słownictwa litewskiego. – Smoczyński, W.: *Język litewski w perspektywie porównawczej*, Kraków: 96-166.
- Stachowski, K. [w druku w *Roczniku Slawistycznym*]: *Wampir na rozdrożach. Etymologia terminu upiór ~ wampir w językach słowiańskich*.
- Stachowski, M. 1996: Über einige altaische Lehnwörter in den Jensej-Sprachen. – *Studia Etymologica Cracoviensia* 1: 91-115.
- 2001: Turecko-węgiersko-słowiańskie tło etnonimu *Cygan*. – *Slavica* 31: 27-37 [wydanie niem.-języczne: Das Ethnonym *Zigeuner*, sein slawisch-türkischer Hintergrund und ungarisch *szegény* 'arm'. – *Studia Etymologica Cracoviensia* 7 (2002): 159-169].
- 2002: Uwagi o wybranych etymologiach węgierskich w języku polskim. – *Studia Slavica Hungarica* 47: 45-52.
- 2004a: The origin of the European word for sabre. – *Studia Etymologica Cracoviensia* 9: 133-141.
- 2004b: Przegląd problemów związanych z badaniem zapożyczeń w języku dołgańskim. – Chruszczewski, P. P. (ed.): *Aspekty współczesnych dyskursów*, Kraków: 344-357.
- Stachowski, S. 1977: *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, cz. 2, Ossolineum.
- 1998: Ein bulgar-türkisches Lehnwort in den slawischen Sprachen (*varkoč* 'Haarzopf'). – Laut, J. P. / Ölmez, M. (ed.): *Bahşı Ögdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn*, Freiburg – İstanbul: 379-389.
- Szyszman, S. 1970: Aus dem Nachlaß mongolisch-litauischer Beziehungen. – Stiehl, R. / Stier, H. E. (ed.): *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim*, Berlin: 248-250.
- Tekin, T. 1968: *A grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington.
- Trubačev, O. N. 1960: *Proischoždenie nazvanij domašnich životnych v slavjanskich jazykach (Ėtimologičeskie issledovanija)*, Moskva.
- Zieme, P. 1995: Alttürkische Halsketten und andere Schmucke. – Erdal, M. / Tezcan, S. (ed.): *Beläk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer*, Wiesbaden: 233-246.